

Romsics Ignác

Bethlen István antiszemitizmusa és a Horthy-korszak zsidópolitikája

A zsidóság magyarországi bevándorlásával, emancipációjával, társadalmi integrációjával szembeni, elsősorban a német városi polgárok, de mellettük a magyar főnemesség és nemesség több „fontolva haladni” kívánó képviselője által is hangoztatott, a reformkorig visszanyúló aggodalmakat és fenntartásokat a XIX. század végén és a XX. század elején három eszmei-politikai irányzat fogalmazta újra: a politikai katolicizmus, a közép- és nagybirtokosság agrárius érdekvédelmi mozgalma, valamint a függetlenségi nacionalizmus Apponyi Albert és Ugron Gábor által képviselt áramlata. Mindháromat jellemezte a liberális hagyománytól való távolodás, az 1867 utáni magyar polgári átalakulás bírálata és mindezzel összefüggésben a tradicionális értékek fontosságának a hangsúlyozása. Lukács György irracionalizmuskritikájából kiindulva és a német historiográfia terminológiáját átvéve, az 1970-es évek elején Szabó Miklós ezeket az irányzatokat vonta össze az újkonzervativizmus gyűjtőfogalma alá.¹

A Maros-Torda vármegyei közéletbe már a XIX. század végén bekapcsolódott, az országos politikában pedig 1901-es képviselővé választásától részt vevő fiatal Bethlen István politikai gondolkodására

e három irányzat közül a függetlenségi nacionalizmus és az agrárius érdekvédelem hatott. Mindazt, amiről az 1880-as években indult hitelszövetkezeti mozgalom szólt, s amit az 1896-ban megalakult Magyar Gazdaszövetség programja társadalmi problémaként diagnosztizált, ötezer holdas mezőségi földbirtokosként Bethlen a saját bőrén érezte. A közvetítő kereskedelem kikapcsolása érdekében ezért szervezett termelői és értékesítő szövetkezeteket, épített gabonaraktárakat, s ezért lett 1902-ben a budapesti Nagyvásárcsarnokot létrehozó és működtető Magyar Gazdák Vásárcsarnok-ellátó Szövetkezetének alelnöke, majd 1907-től – Károlyi Sándor örökébe lépve – a Magyar Gazdák Értékesítő Szövetkezetének elnöke.²

Programszerűen először 1901-es választási beszédében fejtette ki nézeteit a közép- és nagybirtokossággal azonosított történelmi elit érdekében szükségesnek tartott állami szociálprotekciónizmus teendőiről. „Becsüljük és mentsük meg azt az értékes és hazafias anyagot, mely a kis- és középbirtokban van; mert az megmutatta értékét a házára nézve ezer év alatt más téren is, mint gazdaságin; de arról, mely helyébe lép, semmit sem tudunk még. (...) védjük meg az országot

15

¹ Szabó Miklós: Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában. In Uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Budapest, 1989, Atlantis Program, 109–176.

² Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, 1991, Magyarságkutató Intézet, 23–33.

azoktól, akiknél a gazdák panasza süket fülekre talál, akik azt mondják, hogy hiábavaló minden küzdelem, a gyenge elemeknek bukniuk kell, helyüket egy más elem fogja elfoglalni, mely életrevalóbb és ügyesebb, és akkor minden rendben lesz” – mondotta ekkor.³ A Károlyi Sándor elhunyt alkalmából tartott, 1906-os megemlékezésében hasonló szellemben beszélt. Kárhoztatta a kereskedelem és az ipar „idegen kezekbe” kerülését, az „illoyális versenyszellemet” és a „korlátlan gazdasági szabadság” elvét. Mindezekkel a mezőgazdaság állami támogatásának és a gazdák önvédelmének, vagyis a szövetezésnek az elvét szegte szembe.⁴ Sándor Pállal, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés elnökével folytatott 1911-es parlamenti vitájában agrárius érdekvédelmi politikáját Bethlen a modernitás általános kritikájává szélesítette: „Én azt látom, hogy a mi társadalmunkba egy méreganyag jutott be, amely minden téren érvényesülést keres. Érvényesülést keres nemcsak a politikában, hanem társadalmi téren, művészetben, irodalomban, erkölcsi felfogásban, mindenben, ami a közélet terére tartozik, és én azt látom, hogy ez az irányzat távol áll attól, ami nemzeti. Egy nemzetközi szellemet kíván érvényesíteni ebben az országban, és látom azt, hogy néha radikális, néha nemzetközi név alá helyezkedik, néha pedig szerényen megelégszik azzal, hogy a magyar nagybirtokot támadja. Nekünk az a meggyőződésünk, hogy ennek

az országnak az érdeke az, hogy ez a méreganyag a közéletből eltávolíttassék. Ez a meggyőződésünk, és ezért fogunk küzdeni teljes erőnkkel, meggyőződésünk minden erejével.”⁵

Bár a „zsidó” szó Bethlen egyik ekkori beszédében sem fordult elő, aligha kétséges, hogy a negatív tulajdonságokkal felruházott és ezért bírálatban részesített társadalmi csoportokat, illetve politikai és művészeti irányzatokat minden hallgatója és olvasója a magyarországi zsidósággal, illetve annak egyes rétegeivel azonosította, s hogy ez pontosan megfelelt a politikai szándékának. Vagyis a fiatal Bethlen konzervativizmusába számos elvbarátjéhez hasonlóan érdek- és értékvezérelt antiszemitizmus vegyült. Azzal, hogy 1913-tól főmunkatársi minőségben jegyezni kezdte a Szemere Miklós-féle radikális antiszemita csoport által alapított *A Cél* című folyóiratot, amely sok tekintetben az 1919 utáni ún. keresztény-nemzeti gondolatkört előlegezte, ezt egyébként maga is nyilvánvalóvá tette.⁶

A zsidósággal szembeni ellenérzések az első világháború s különösen az 1918–1919-es forradalmak alatt addig nem tapasztalt mértékben felerősödtek. Apponyi Albert nyilvánosság előtt tett 1920-as megállapítását, mely szerint „a zsidóság térfoglalása a nemzet gazdasági és kulturális életében olyan aránytalan, hogy a keresztény társadalom azzal szemben joggal kéri a védelmet”,⁷ a titkos és csaknem

³ *Székely Lapok*, 1901. szept. 15. 2–3.

⁴ Gr. Bethlen István: *Emlékbeszéd gr. Károlyi Sándor felett*. Marosvásárhely, 1906.

⁵ *Képviselőházi Napló*, 1911. január 3. 316. Közli: *Bethlen István gróf beszédei és írásai*. Első kötet. Budapest, 1933, Genius Könyvkiadó R. T. 32–46.

⁶ Romsics Ignác: i. m. 49. és Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Budapest, 2003, Új Mandátum Könyvkiadó, 297–307.

⁷ *Virradat*, 1920. június 8. Apponyi Jászberényi beszéde.

általános választójog alapján 1920-ban megválasztott nemzetgyűlési képviselők túlnyomó többsége osztotta. Osztotta Bethlen István is, aki 1921. április 19-én tartott miniszterelnöki programbeszédében kijelentette: a XX. század elejére „a kereskedelem, a vállalkozás, a pénzügy olyanok kezébe került, akik a nemzet érzésével nem voltak s talán ma sincsenek még úgy összeforrvá, mint ahogy az helyes és kívánatos volna.” Vagyis: „A magyar középosztály elvesztette vezető szerepét gazdasági téren.” A teendő: „Ezt a vezető szerepet számára vissza kell szereznünk”. Társadalompolitikai célját Bethlen két szempontból árnyalta. A különböző jobboldali radikális körökkel szemben, amelyek a zsidóság vagyonekobbzással összekötött kitelepítését, illetve a polgári jogegyenlőség teljes felrúgását követelték, nyilvánvalóvá tette, hogy semmiféle „lármas antiszemitizmust” nem támogat, s hogy „a jogegyenlőség olyan alapja, olyan biztosítéka a nemzet életének, amelyet bántani, amelyet érinteni nem szabad”. Másrészt megkülönböztette a társadalmi status quót elfogadó „zsidóvallású magyarokat” és a társadalmi status quót 1918–1919-ben felforgató – politikailag radikális – „zsidókat”, akik – állítása szerint – ezzel „önmagukat deklarálták külön népfajnak”.⁸ A történeti irodalom ezt a Bethlen mellett Horthyra, sőt a kor konzervatívjainak túlnyomó többségére is jellemző, a zsidókat azok integrációja, illetve politikai orientációja alapján felosztó álláspontot nevezi „szelektív antiszemitizmusnak”.

A gazdasági-társadalmi erőviszonyok átrendezésére törekvő állami antiszemitizmus továbbéléséről Bethlen tízéves miniszterelnöksége alatt egyetlen törvényi intézkedés árulkodott: a még 1920-ban elfogadott numerus clausus, amely ismeretes módon, az értelmiségi pályákon kialakult arányokon kívánt változtatni a zsidóság rovására és a keresztény középrétegek javára. Bár e törvény elfogadásakor Bethlen még nem volt képviselő, s így szavaznia sem kellett róla, nézetem szerint annak intenciójával lényegében ő is és miniszterei is egyetértettek, és 1928-ban nem elvi, hanem pragmatikus okokból, a pénzügyi világgal összefonódott nemzetközi zsidó szervezetek és a Népszövetség nyomására módosították. Egyik Bethlenhez intézett 1926-os levelében Klebelsberg Kunó őszintén meg is vallotta, hogy a törvényt ugyan revideálni kell, de „nem azért, hogy a zsidó egyetemi hallgatók ezreit megint nyakára bocsássuk a nemzetnek, hanem azért, hogy bizonyos racionális enyhítéssel az intézmény lényegét megmentjük”.⁹

Más területeken Bethlen mindazonáltal eredményesen törekedett az antiszemitizmus visszaszorítására és a zsidósággal való együttműködés 1918 előtti formáinak a helyreállítására. Ez nemcsak abban mutatkozott meg, hogy elődje, Teleki Pál 1920-as törekvéseit folytatva, véget vetett az utcai randalírozásoknak, és helyreállította a jogbiztonságot, hanem abban is, hogy a zsidóság reprezentánsaira minden szinten nélkülözhetetlen partnerként tekintett. Meggyőző-

⁸ *Bethlen István gróf beszédei és írásai*. Első köt., i. m. 154–157.

⁹ *Bethlen István titkos iratai*. Szerk. Szinai Miklós, Szűcs László. Budapest, 1972, Kos-

suth Könyvkiadó, 256–257. Vö. Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest, 2012, Napvilág Kiadó.

déssel vallotta, hogy az ország újjáépítéséből a zsidóságot nem lehet s nem is célszerű kirekeszteni, továbbá, hogy „tiszteséges vállalkozások, tisztességes pénzügyintézetek ellen rendőri eszközökkel eljárni azért, mert vezetői zsidók, megengedhetetlen”. A földreform végrehajtása során a zsidó nagybirtokokat – például a Weiss család derekegyházi uradalmát – ugyanolyan védelemben részesítette, mint az arisztokrata birtokokat, s a szélsőjobboldal támadásaira válaszul kijelentette: „A földreform intenciója nem az volt, hogy azért, mert valaki zsidó, annak a birtoka elvétessék”. A kormánytámogató lapok szerkesztőit ismételtelen arra kérte, hogy ha egy zsidó ügynök csal, ne általánosítsanak, s demagóg módon „ne támadják a drágaságért a zsidó bankokat”.¹⁰ Ugyanakkor maga is úgy vélte, hogy „van zsidókérdés az országban”, ám ennek megoldása nem a jogegyenlőség felrúgása, hanem egy olyan „konstruktív politika”, amely azt tűzi célul, hogy „gazdasági téren azok lehessünk nélkülik is, amik velük együtt vagyunk”.¹¹

A fenti céloktól vezérelve, Bethlen Tisza Istvánhoz hasonlóan folyamatosan jó viszonyt ápolt a zsidó nagytőke reprezentánsaival; báró Korányi Frigyes személyében miniszterei közé zsidó származásút is meghívott; a kormánypárt liberális csoportjának tagjai között folyamatosan akadtak zsidó származású közép- és nagypolgárok. 1926-ban, amikor a régi főrendiház helyett felállították a parlament második kamarájaként működő felsőházat,

abban nemcsak a nagytőke féltucatnyi képviselője kapott helyet, hanem az ortodox és a neológ hitközségek egy-egy rabbija is.¹²

A deportálásból szerencsésen hazatért Lévai Jenő, az Est-lapok liberális újságírója egyik háború utáni könyvében – az 1944-es borzalmak miatt kissé talán nosztalgikusan – így vonta meg ennek a politikának a mérlegét: Bethlen István gróf „tíz éves kormányelnöksége nyugvóponttra tudja juttatni a szinte leküzdhetetlennek látszó antiszemita reakciót. (...) Fokozatosan öli ki az úgynevezett ellenforradalmi szellemet, távolítja el lassankint a kormányzó szegedi klikkjét s megteremti azzal a nyugodtabb fejlődés lehetőségét. (...) A zsidóság jogállása fokozatosan halad a teljes jogegyenlőség felé. Mindenekelőtt a Kúriának 784. számú E. H.-a mondja ki, hogy »a Magyarországon lévő zsidóság nem társadalmi osztály és nem nemzetiség, hanem hitfelekezet«. A Kúriának ez az 1925. évi állásfoglalása a zsidókérdés romboló hatású és izgató módon való tárgyalását rendkívül megnehezíti és nagymértékben járult hozzá a társadalmi béke megőrzéséhez.” A numerus clausus módosításával „a zsidók »jogállása« teljessé lett. Teljes erővel állt be a zsidóság a termelés szolgálatába. Virágzik az ipar és a kereskedelem, semmi korlátozás nem akadályozza az egyéni kezdeményezést. A trianoni béke elleni küzdelem, a békés revízió kiharcolása terén is együtt halad a magyar zsidóság az ország keresztény polgárságával. A már kissé szórványosabban jelentkező atroci-

¹⁰ Romsics Ignác: i. m. 156–157.

¹¹ Bethlen István gróf beszédei és írásai. Első kötet., i. m. 161.

¹² Püske Levente: *A felsőház története 1927–1945*. Bp., 2000, Napvilág, 23–31.

tásokat és kilengéseket a Bethlen-kormány erélyes kézzel igyekszik elfojtani.”¹³

Bár a gazdasági világválság hazai jelentkezése miatt Bethlen 1931-ben távozott a kormány éléről, a nevéhez kötődő politikai rendszer az 1930-as évek utolsó harmadáig érdemi változtatás nélkül működött tovább. Nemcsak a hozzá hasonlóan konzervatív gróf Károlyi Gyula alkalmazkodott az általa kialakított keretekhez, hanem – ha fogcsikorgatva is – a diktatórikus hajlamairól és markánsan antiszemita beállítottságáról ismert Gömbös Gyula is. Utóbbi úgy léphetett kormányra 1932-ben, hogy bemutatkozó parlamenti beszédében kénytelen volt kijelenteni: „revideáltam álláspontomat”; „a zsidóságnak azt a részét, amely sorsközösséget ismer el a nemzettel, éppúgy testvérnek kívánom tekinteni, mint magyar testvéreimet.”¹⁴ A kommün utáni évek éles antiszemitizmusa és a szellemi élet tartósan érvényesülő bünbakképzési törekvései ellenére az 1919-es fehérterrortól és az 1920-as numerus clausustól tehát egyáltalán nem vezetett egyenes út az 1944-es holokausztig, sőt nézetem szerint még az 1938 utáni zsidótörvényekig sem.

A bethleni konzervatív-liberális integrációs politikával való szakítást, amely Darányi Kálmán 1936 és 1938 közötti kormányzása idején vette kezdetét, két tényező idézte elő: egyrészt a gazdasági vál-

ság következtében ismét kiéleződött szociális feszültségek, melyek növelték a korábban háttérbe szorult szélsőjobboldal bázisát, másrészt a nemzetközi környezet megváltozása, mindenekelőtt a liberális szellemű Nagy-Britannia és Franciaország térvészése és ugyanakkor a kezdetektől radikálisan antiszemita politikát folytató náci Németország felemelkedése.

Kétségtelen: az 1930-as években közvetlen német nyomás nem nehezedett Magyarországra a zsidóság diszkriminálása érdekében. Többen – Darányi mellett például Imrédy Béla is – ennek ellenére úgy gondolták, hogy van és rövidesen meg is fogalmazódik majd ilyen elvárás, és ezért „elébe kell menni a náciknak, és nem szabad várakozni, nehogy később sokkal szigorúbb törvényekre kényszerüljünk”.¹⁵ A döntő azonban szerintem nem ez a később egyébként igazolódott feltevés, hanem a magyar társadalom egyre jelentősebb köreit átható „ör ségváltás” igénye, vagyis a zsidóság rovására történő egzisztenciális előnyszerzés vágya volt.¹⁶ Ezt az „egyensúlyteremtésnek” nevezett törvényi diszkriminációt, amely az izraelita vallásúak arányát az üzleti és a szellemi életben húsz százalékban maximálta, a képviselők és a felsőházi tagok többsége 1938-ban egyaránt megszavazta, s nem kifogásolta Horthy kormányzó sem. Az ekkor már felsőházi tag Bethlen István viszont régi credójához híven megengedhetetlennek

¹³ Lévai Jenő: *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről*. Budapest, 1946, Officina, 8–9.

¹⁴ *Magyar kormányprogramok 1867–2002*. 1. köt. 1867–1944. Szerk. biz. elnöke: Kiss Péter. Bp., 2004, Magyar Hivatalos Közlönykiadó. 616. Vö. Vonyó József: Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa. In *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 2009, Osiris, 262–274.

¹⁵ John Flournoy Montgomery: *Hungary. The Unwilling Satellite*. Morristown, NJ, 1993, Vista Books [az 1947-es eredeti kiadás reprintje], 111.

¹⁶ Lásd erre részletesen Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*. Pécs, Budapest, 2013, Jelenkor Kiadó, OSZK, 86–363.

tartotta, hogy a polgári jogegyenlőség elvén vallási vagy származási alapon sérelem essék, és zsidó valóságú személyeket erőszakkal tegyenek ki állásaikból. „...A magyar alkotmány intézőjévé tenni a jogegyenlőtlenséget – figyelmeztetett –, olyan rövidlátás, amelyet nézetem szerint ezzel az állammal elkövetetni nem szabad. Nézetem szerint az, amit a kormány tesz, szegénységi bizonyítvány ennek a nemzetnek a részére.” Amit tenni lehetne és kellene, emlékeztetett saját miniszterelnöki gyakorlatára, az a keresztény érdekeltségek állami szubvencionálása, koncessziók juttatása a nem zsidó vállalatoknak és a keresztény ifjúság gazdasági pályákra terelése lenne a jogegyenlőség nyilvánvaló megsértése és az állampolgári diszkrimináció törvénybe foglalása nélkül.¹⁷

Az 1938-as első zsidótörvényt alig egy év múlva követte a második, amely már nem vallási, hanem faji, származási alapra helyezkedett, s az 1938-ban bevezetett húszszázalékos kvótát az üzleti életben 12 százalékra, az értelmiségi pályákon hat százalékra, az állami alkalmazottak körében pedig nulla százalékra csökkentette. A zsidó származású magyar állampolgárok túlnyomó többségének kiközösítése a magyar társadalomból szemben állt mindazzal, amire a dualizmus korának állam- és nemzetépítő politikája épült, s amit – több-kevesebb sikerrel – az 1920-as években Bethlen István restaurálni próbált. Néhány képviselőtársával együtt Bethlen ezért ezúttal is tiltakozott. A törvény – figyelmeztették Hor-

thyt – „sebeket üt, de gyógyításról nem gondoskodik”; „a zsidóság kezéből a kenyeret kiütni súlyos veszélyek felidézése nélkül nem lehet”. Horthy azonban, bár különböző bizalmas nyilatkozatai szerint maga is fenntartásokkal fogadta a „túl gyors” és túl „radikális” eljárást, nem élt halasztó hatályú vétőjogával, hanem aláírta a két ház által elfogadott kormányjavaslatot.¹⁸

A 11 honatya – köztük Eckhardt Tibor, Tildy Zoltán és Kornis Gyula – Horthyhoz intézett memorandumáról szólva, fel kell figyelniük arra, hogy maguk a tiltakozók is úgy gondolták: a zsidók „túl sokan vannak és túl nagy a hatalmuk”. Tartós megoldásként ezért maguk is szóba hozták a zsidóság gazdasági életben érvényesülő befolyásának a „visszaszorítását”, illetve a „kenyerüket elvesztő zsidók kivándoroltatását”. Ez utóbbi, vagyis a zsidók részleges kitelepítése – kapcsolódva a német és egyéb hasonló tervekhez – a harmincas évek végétől nemcsak a szélsőjobb oldali, hanem a konzervatív jobb oldali körökben is egyre nagyobb elfogadottságnak örvendett. Hitlerrel folytatott 1940. november 20-ai megbeszélésén ezt Teleki is szóba hozta, s a későbbiekben Kállay Miklós miniszterelnök is többször utalt rá.¹⁹

A háború előtti és alatti súlyos diszkriminációk, valamint az 1941-es kamenyec-podolszki deportálás ellenére a zsidónak minősített személyek helyzete Magyarországon egészében véve jobb volt, mint a környező országokban élőké. Szlovákiában, Romániában és Horvát-

¹⁷ Romsics Ignác: *Bethlen István, i. m.* 272.

¹⁸ *Horthy Miklós titkos iratai.* Szerk. Színai Miklós, Szűcs László. 4. kiadás, Budapest, 1972, Kossuth Könyvkiadó, 205–210.

¹⁹ Uo. és Nathaniel Katzburg: *Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943.* Budapest, 2002, Babel Kiadó, 103–124. és 196–198.

országban ugyanezekben az években véres pogromok tizedelték soraikat, s 1942-től megindult a deportálásuk is a koncentrációs táborokba. A németek által megszállt lengyel, majd orosz területeken pedig már 1939-ben megkezdődött a zsidónak minősülő személyek gettóba tömörítése és technicizált lemészárlása.²⁰ Ezzel szemben Magyarországon a zsidók túlnyomó többségének életét 1944-ig nem fenyegette közvetlen veszély. Szisztematikus pogromokra, atrocitásokra nem került sor, s ez – mint Nathaniel Katzburg is megállapította – „valóban kivételesnek számított Európa tengelyhatalmakhoz tartozó részében”.²¹

A Kállay-kormány politikája, amelyet Bethlen teljes mértékben támogatott, esélyt adott arra, hogy a szomszédos államok zsidóságától eltérően a zsidónak minősített magyarországi személyek túléljék a háborút. A német csapatok 1944. márciusi bevonulásával azonban ezek a remények szertefoszlottak. A berlini és a Budapestre delegált német vezetők nem hagytak kétséget afelől, hogy mire készülnek, és mit várnak a magyar hatóságoktól. Mint a megszállást követő napokban Himmler Budapesten intézkedő helyettese, Ernst Kaltenbrunner SS-tábornok az új magyar miniszterelnökkel, Sztójay Dömével közölte: „Magyarországnak a környező államok példája szerint elsősorban a zsidókérdést kell megoldani.”²²

A következő hetekben, hónapokban Bethlen az ország különböző helyein bujkált. Nézeteit a Sztójay-

kormány zsidópolitikájáról és a zsidók kálváriájáról két forrásból ismerjük. Részben abból a leveléből, amelyet 1944. június legvégén írt Horthy Miklósnak, s amelynek része lehetett a deportálások július eleji leállításában, részben röviddel ezután, július–augusztusban papírra vetett, *A magyar politika a második világháborúban* című nagyobb lélegzetű eszmefuttatásából, amely csak az 1980-as évek végén került elő, és jelent meg előbb angolul, majd itthon magyarul is. Előbbiben a Sztójay-kormány azonnali felmentését javasolta Horthynak, s az új kabinet feladatául szabta, hogy az „véget vessen annak az embertelen, ostoba, és a magyar jellemhez nem illő kegyetlen zsidóüldözésnek, amellyel a jelenlegi kormány a magyar nevet bemocskolta a világ szemében, és amely a legfertelmesebb korrupciónak, rablásnak és tolvajlásnak vált kútforrásává, és amelybe, sajnos, a magyar intelligenciának is tekintélyes része belesodródott. Ezt a szégyenfoltot jó hírnevünkről letörölni, sajnos, már alig lesz lehetséges, de véget kell vetni ezeknek a barbárságoknak, mert különben maga a keresztény magyar társadalom fertőződik meg gyógyíthatatlanul”.²³ Utóbbiban a szörnyű vég okait kereste. Utolsó soráiban, oknyomozásának mintegy összegzéseként és talán önmagára is gondolva, Goethe szavait idézte: *Halb zog sie ihn, halb sank er hin / und ward nicht mehr gesehn.*²⁴ (*A kar kinyúlt, utána hullt / s nem látták már soha. – A halász, Vidor Miklós fordítása.*)

²⁰ Karády Viktor: *Zsidóság Európában a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat*. Budapest, 2000, 396–416. Új Mandátum Könyvkiadó, 377–416.

²¹ Nathaniel Katzburg: i. m. 200.

²² Idézi Lévai Jenő: i. m. 96.

²³ Horthy Miklós titkos iratai, i. m. 457–464.

²⁴ Bethlen István emlékirata 1944. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 1988, Zrínyi Katonai Kiadó, 149.